ՀՏԴ 941(479.243) Պատմություն

Էդիկ Մինասյան,
պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ԵՊՀ, պատմության ֆակուլտետի դեկան,

ԱՐՑԱԽԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ, ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԻ և ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀՌՉԱԿՄԱՆ ՈՒ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԻ ՎԻՃԱԿՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Հոդվածում վերլուծված և գնահատված է 1988-2016 թթ. արցախյան հիմնախնդրի վերաբերյալ հրապարակի վրա եղած, հրատարակված գրականությունը: Հիմնախնդրի վերաբերյալ առկա ուսումնասիրությունները հեղինակը բաժանել է չորս խմբի. առաջին՝ արցախյան նորօրյա շարժման վերաբերյալ՝ սկսած 1988թ. եղած ուսումնասիրությունները, երկրորդ՝ Ղարաբաղա-ադրբեջանական՝ 1991-1994թթ. պատերազմի ռազմական գործողությունների վերաբերյալ հետազոտությունները, երրորդ՝ Արցախյան հարցի միջազգայնացման, միջազգային հարաբերությունների ոլորտում հիմնախնդրի քննարկումներին վերաբերող աշխատությունները, չորրորդ՝ Արցախյան անկախ պետականության (ԼՂՀ) հռչակման, պետականության կայացման, նրա ներքին և արտաքին քաղաքականության վերլուծության վերաբերյալ եղած գրականությունը: Հեղինակը վերլուծված գրականության հիման վրա կատարել է հիմնախնդրի ամբողջական ուսումնասիրության համար արդիական, անհրաժեշտ ու կարևոր եզրակացություններ, որոնք կօգնեն այդ հարցում տեղ գտած թերություններն ու բացթողումները հաղթահարելուն:

Առանցքային բառեր. ազատագրական պայքար, անկախություն, Լեռնային Ղարաբաղ, Արցախի Հանրապետություն, պատերազմ, ռազմական գործողություններ, պետականություն, խնդիրներ, լուծումներ:

Эдик Минасян,
Доктор исторических наук, профессор,
Декан исторического факультета

НЕЗАВИСИМОСТЬ АРЦАХА, СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ЗАДАЧИ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ, ПРЕВОЗГЛАШЕНИЯ И СТАНОВЛЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

В статье проанализирована и оценена опубликованная в 1988-2016 гг. литература, относящаяся к арцахской проблеме. Исследования, относящиеся к проблеме, автор разделил на четыре группы:
первая – исследования, относящиеся к современному арцахскому движению, начиная с 1988 г.;
вторая - исследования, относящиеся к военным действиям карабахско-азербайджанской войны 1991-1994гг.;
третья – труды, касающиеся интернацианализации арцахского вопроса, обсуждения проблемы в сфере международных отношений;
четвёртая – литература, относящаяся к исследованию провозглашения и становления арцахской независимой государственности (НКР), её внешней и внутренней политики.
Автор, на основании проанализированной литературы, сделал актуальные, важные и необходимые заключения, которые помогут преодолеть пробелы и недостатки, существующие в этом вопросе.

Ключевые слова:освободительная борьба, независимость, Нагорный Каабах, Республика Арцаха, война, военные операции, государственность,задачи,решения.

Edik Minasyan,
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Dean of the Faculty of History

INDEPENDENCE OF ARTSAKH, CONTEMPORARY STATE AND OBJECTIVES OF STUDYING THE HISTORY OF LIBERATION FIGHT, PROCLAIM AND PROCLAIM AND FORMATION OF STATEHOOD

The article analyzed and evaluated the literature published in 1988-2016, referring to the Artsakh problem.Studies related to the problem, the author divided into four groups:
The first - studies related to the modern movement in Artsakh since 1988.
The second – studies, related to the military actions inKarabakh-Azerbaijan war 1991-1994:
The third - The works ,concerning the internationalization of the Artsakh issue, the discussion of the problem in the sphere of international relations.
The fourth – literature, related to the study of the proclamation and formation of Artsakh independent statehood (NKR), its foreign and domestic policy.
The author, on the basis of the analyzed literature, made actual, important and necessary conclusions that will help to overcome the gaps and shortcomings that exist in this matter.

Keywords: liberation struggle, independence, Nagorny Karabakh, Republic of Artsakh, war, military operations, statehood, tasks, decisions.

Արցախի ազատագրական պայքարի բազմակողմանի քննությունն ու ընդհանրացումը կարևոր նշանակություն ունի նորանկախ Հայաստանի պետականության հաստատման ու կայացման հետ կապված շատ խնդիրների լուսաբանման գործում:

Շուրջ քառորդ դար է անցել Արցախյան ազատագրական պայքարի նորագույն շրջանից, սակայն առ այսօր հրապարակի վրա չկան հատկապես օտարալեզու (անգլերեն, ֆրանսերեն և այլն) լեզուների ամբողջական ուսումնասիրություններ, որտեղ քննության առնված լինեն Արցախյան նորօրյա ազատամարտի՝ 1988 թվականից սկսած բոլոր փուլերն ու առանձնահատկությունները, հաղթական ճակատամարտերի դերն ու նշանակությունը, ռազմական գործողություններ, հայերի հերոսական պայքարի առանձին կողմերը, 1994 թ. զինադադարի հաստատումը, համահայկական գորակցությունը Արցախին, ինչպես նաև միջազգային հանրության ջանքերը՝ արցախյան հիմնախնդրի քաղաքական կարգավորման ուղղությամբ: Մինչ այսօր չկա նաև օտարալեզու ամբողջական ուսումնասիրություն, որը նվիրված լինի Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության անկախության հռչակմանը, պետականության ամրապնդմանը, ինչպես նաև ԼՂՀ կայացման գործընթացին, նրա ներքին ու արտաքին քաղաքականության բազմակողմանի վերլուծությանը:

Արցախյան (1988-2016 թթ.) հիմնախնդրի ուսումնասիրության վերաբերյալ հրապարակի վրա եղած գրականությունը, ուսումնասիրությունները կարելի է բաժանել մի քանի մասերի. *առաջին՝* Արցախյան շարժման վերաբերյալ եղած ուսումնասիրություններ, *երկրորդ՝* Ղարաբաղա-ադրբեջանական 1991-94 թթ. պատերազմի ռազմական գործողությունների վերաբերյալ հետազոտություններ, *երրորդ՝* Արցախյան հարցի միջազգայնացման ու միջազգային հարաբերությունների ոլորտում նրա քննարկումների մասին եղած փաստաթղթեր ու ուսումնասիրություններ, *չորրորդ՝* Արցախյան անկախ պետականության (ԼՂՀ) հռչակման, պետականության կայացման, նրա ներքին ու արտաքին քաղաքականության վերլուծության վերաբերյալ եղած ուսումնասիրություններ:

Առաջին մասի վերաբերյալ հարապարակի վրա կան Ղարաբաղյան հիմնախնդրին նվիրված բազմաթիվ աշխատություններ, վիճակագրական և փաստագրական ժողովածուներ, օրագրություններ, կինովավերագրեր, գիրք-հուշամատյաններ, տարեգրություններ և այլն, որոնք կարևոր դեր են խաղացել անհրաժեշտ եզրակացություններ անելու համար [1]:

Շարժման հենց սկզբից Հայաստանում և Լեռնային Ղարաբաղում տպագրվել են փաստաթղթերի և վավերագրերի ժողովածուներ[2], որոնցում շոշափված են արցախյան հիմնախնդրին առնչվող բազմաթիվ հարցեր: Հապշտապ կազմված այդ ժողովածուները չնայած ժամանակին էական դեր են խաղացել Արցախ-Ղարաբաղի հիմնախնդիրը ճիշտ հասկանալու համար, զերծ չեն մի շարք թերություններից: Այդ ժողովածուներից դուրս են մնացել Արցախի հիմնախնդրին վերաբերող բազմաթիվ փաստաթղթեր՝ սկսած 1920-ական թվականներից մինչև 1980-ական թվականները: 1988 թ. ՀԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիան ակադեմիկոս Գ. Գալոյանի և Կ. Խուդավերդյանի խմբագրությամբ հրատարակեց «Լեռնային Ղարաբաղ» պատմական տեղեկանքը,[3] որտեղ հավաստի սկզբնաղբյուրների և վավերագրերի հիման վրա տրված է Արցախի համառոտ պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Նրանում հիմնավորված է արցախյան հիմնախնդիրն ազգերի ինքնորոշման իրավունքի հիման վրա լուծելու անհրաժեշտությունը: Աղբյուրագիտական առանձնակի նշանակություն ունի Վահան Հարությունյանի կազմած ժամանակագրական ստվարածավալ ժողովածուն[4], որը բաղկացած է 6 մասից և նրանում ընդգրկված են 1988-1997 թթ. Արցախի հիմնախնդրի վերաբերյալ մամուլում հրապարակված բազմաթիվ նյութեր ու մեկնաբանություններ:

Արցախյան շարժման վերաբերյալ բազմաթիվ գրքերով ու հոդվածներով հանդես է եկել Բագրատ Ուլուբաբյանը, ով զգալի ներդրում ունի ղարաբաղյան հիմնախնդրի բարձրացման հարցում: Նրա «Արցախյան գոյապայքարը» (Երևան, 1994), «Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն» (Երևան, 1997) և մամուլում տպագրած տասնյակ հոդվածներն ու հրապարակումները կարևոր ու խիստ անհրաժեշտ ուսումնասիրություններ են, նաև ականատեսների վկայություններ, դեպքերի ու իրադարձությունների վերլուծություններ, ընդհանրացումներ և գնահատականներ: Բ. Ուլուբաբյանի գրքերը, սկզբնավորելով Արցախյան շարժման ուսումնասիրությունը, համակարգված ու ընդհանրացված տեղեկություններ են հաղորդում խնդրո առարկա թեմայի մասին: Սակայն նրանցում հպանցիկ են ներկայացված պատերազմական գործողությունները: Մեծ է գրող-հրապարակախոս Զորի Բալայանի դերը, ում գրքերն ու հոդվածները, չնայած ունեն ավելի շատ քաղաքական-հրապարակախոսական, քան պատմագիտական ուղղվածություն, բայց օրագրային գրառումների, վավերագրական ակնարկների ու գծանկարների մի յուրօրինակ

[1] Нагорный Карабах в девятой пятилетке, Степанакерт, 1976, Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1984 году, Баку, 1985 և այլն: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն (1991 թ. օգոստոս-1992 թ. հունվար) փաստաթղթեր, կազմող՝ պատմ. գիտությունների դոկտոր Հրանտ Աբրահամյան, Երևան, 2011: Հայության պայքարը ԼՂԻՄ-ը Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու համար (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), կազմողներ՝ Կ. Խաչատրյան, Հ. Աբրահամյան, Երևան, 2011: Арцах-Карабах, библография на русском языке (1988-2010 гг.), Составители Симонян А., Бабаян Э., Ереван, 2011.

[2] Թովմասյան Վ., Աթաջանյան Վ., Ներսիսյան Յու., Ղարաբաղյան հարց, Ստեփանակերտ, 1991, Մեղադրվում են, Երևան 1989, Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Нагорный Карабах, весна-осень 1990, Документы и материалы, Ереван, 1990, Статус Нагорного Карабаха в политико-правовых документах и материалах, Ереван, 1995: Азербайджанская аргументация и ее опровержение, Ереван, 1989. Нагорный Карабах и вокруг него. Глазами независимых наблюдателей, Ереван, 1991. Чальян М., Освещение Арцахского движения в армянской англоязычной прессе США (февраль 1988-август 1990 гг.), Ереван, 2006, Составитель Агабабян А.С., Всесоюзные газеты о проблеме Нагорного Карабаха, библиография на русском языке (1988-1991 гг.), Ереван, 2010.

[3] Нагорный Карабах. Историческая справка, Ереван, 1988.

[4] Арутюнян В. Б., События в Нагорном Карабахе, ч. 1-6, Ереван, 1990-1997.

հավաքածու են, որոնք նոր շունչ են տվել արցախյան պայքարին ու էական դեր խաղացել Արցախ-Ղարաբաղի հիմնախնդրի միջազգայնացման գործում[1]: Տարեգիր-հրապարակախոսների այս շարքը լրացնում է Բակուր Կարապետյանը ոչ միայն գրքով ու հոդվածներով, այլև փաստավավերագրական նկարահանումներով[2]: Նա առաջիններից մեկն էր, որ փորձեց վեր հանել Արցախի հիմնախնդիրը և նկարագրել պայքարի սկզբի իրադարձությունները: Արցախյան հիմնահարցը միջազգային իրավունքի տեսանկյունից դիտարկելու ուղղությամբ առաջին լուրջ փորձն արեց Յու. Բարսեղովը[3]: Նրա ուսումնասիրություններում բերված կարևոր փաստարկներն ու հիմնավորումներն անվիճելի են դարձնում, որ Արցախի հիմնահարցի արդարացի լուծմանը կարելի է հասնել ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքի համաձայն: Արցախյան շարժման 1988-89թթ. շրջափուլի առաջին ուսումնասիրողներից է Վլադիմիր Գրիգորյանը: Սակայն նա ամեն կերպ փորձել է գերագնահատել Արցախյան ազատամարտում «Հայոց համազգային շարժում» կազմակերպության դերը, ինչի հետ չենք կարող համաձայնել[4]: Արցախյան գոյապայքարի արդարացիությունը գիտականորեն հիմնավորող առաջին հեղինակներից է նաև ակադեմիկոս Վլադիմիր Խոջաբեկյանը[5]: Նրա գրքում կարևոր տեղ է հատկացված Ադրբեջանական ԽՍՀ հայ բնակչության նկատմամբ իրագործված բռնագաղթի ու սպանդի, ինչպես նաև Հայաստանից ադրբեջանցիների արտագաղթի պատճառների բացահայտմանը: Այս ուղղությամբ արժեքավոր ուսումնասիրություններ է կատարել նաև ակադեմիկոս Գրիգոր Ավագյանը: Նա իր գրքում, որը, ըստ էության, արցախյան հիմնահարցին նվիրված նախկինում նրա հրատարակած տարաբնույթ ուսումնասիրությունների ամփոփումն է, ցույց է տվել Ադրբեջանի կողմից Լեռնային Ղարաբաղի վրա գործադրած բռնաճնշումների ընթացքը և դրանց բացասական հետևանքները[6]: Վերակառուցումից մինչև անկախություն ընկած ժամանակաշրջանում Հայաստանում տեղի ունեցած իրադարձությունների վերլուծությանն է նվիրված Ռ. Ազիզբեկյանի գիրքը[7], որում լուսաբանված են հայ ժողովրդի 1985-1991 թթ. պատմության շրջադարձային էջերը՝ Արցախ-Ղարաբաղի ազատագրական շարժման ծավալումը և դեպի ազգային անկախ պետականություն տանող դժվարին ուղին: Հեղինակն առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձրել արցախյան շարժման դրդապատճառներին:

Հյուսիսային Արցախի գոյապայքարի պատմությանը նվիրված Կիմ Ղահրամանյանի արժեքավոր աշխատությունը[8] անդրադառնում է ԼՂԻՄ մարզխորհրդի 1988 թ. փետրվարի 20-ի պատմական որոշումից հետո Լեռնային Ղարաբաղում ծավալված իրադարձություններին, որոնք լայն արձագանք գտան Շահումյանի շրջանում և Գետաշենի ենթաշրջանում: Խիկար Բարսեղյանի գրքում զետեղված են մամուլում տպագրված նրա հոդվածներ և փաստաթղթեր, վերլուծվել են 1988-1990 թթ. տեղի ունեցած իրադարձությունները և գնահատվել Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրին նվիրված բազմաթիվ հարցեր[9]:

Արցախ-Ղարաբաղյան հիմնահարցի ակունքների բացահայտմանն ու վերլուծությանը, ինչպես նաև Արցախի ամբողջական կամ նրա առանձին ժամանակահատվածների պատմությանն են նվիրված Վահրամ Բայայանի ու Հրանտ Աբրահամյանի մի շարք աշխատություններ,[10] ինչպես նաև Ն. Սարումյանի «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը 1960-1988 թվականներին», (Երևան, 2008), Ա. Արշակյանի «Արցախյան գոյապայքար (1985-1992 թթ.)», (Երևան, 2004) գրքերը: Նշված հեղինակներն իրենց առջև խնդիր են դրել, հենվելով հիմնականում նորահայտ փաստաթղթերի, վիճակագրական տվյալների, պարբերական մամուլի, ժամանակակիցների հրատարակած և չհրատարակած հուշագրությունների և այլ պատմագիտական նյութերի վրա, ուսումնասիրել և գիտականորեն ընդհանրացնել Արցախի ազատագրական պայքարի նախադրյալների, դրա սկզբնավորման, այդ պայքարի շուրջ Հայաստանի, Արցախի և Սփյուռքի հայության համախմբման, ինչպես նաև պատերազմում հայ ժողովրդի հերոսամարտի և ծանր պայմաններում տարած փայլուն հաղթանակների առաջին փուլի արդյունքները: Հրապարակի վրա են նաև մի շարք այլ հեղինակների աշխատություններ[11] ու հուշագրություններ[12], որոնք աղբյուրագիտական ար-

---

[1] Բալայան Զ., Դժոխք և դրախտ, Երևան, 1995, նույնի՝ Բժիշկ Մարությանը և նրա «Պատերազմի հետքը երկար է մնում», Երևան, 1999 և այլն:
[2] Կարապետյան Բ., Եվ նրա շուրջ, Երևան, 1990, նույնի՝ Անգլուհու արցախյան ողիսականը, Երևան, 1994:
[3] Барсегов Ю. Народ Нагорного Карабаха-субЪект права на самоопределение, Москва, 1993. Բարսեղով Յու., Ինքնորոշման իրավունքը ազգամիջյան պրոբլեմների դեմոկրատական լուծման հիմքն է, Երևան, 1990:
[4] Григорян В., Армения 1988-1989, Ереван, 1999:
[5] Խոջաբեկյան Վ., Արցախը փորձության ժամին, Երևան, 1991:
[6] Авакян Г., Нагорный Карабах. Ответ фальсификаторам, Ереван, 1991.
[7] Ազիզբեկյան Ռ., Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն. Համառոտ ակնարկ, Երևան, 1992:
[8] Ղահրամանյան Կ., Հյուսիսային Արցախ, գոյության պայքար, գիրք Բ, Երևան, 1993:
[9] Барсегян Х., Истина дороже. К проблеме Нагорного Карабаха-Арцаха, Ере-ван, 1992.
[10] Բալայան Վ., Արցախի պատմությունը, Երևան, 2002: Նույնի երկրորդ լրամշակված հրատարակությունը, Երևան, 2011, Աբրահամյան Հ., Արցախյան գոյամարտ, Երևան, 1991, նույնի՝ Երբ հայրենիքը վտանգի մեջ է, Երևան, 1997, Ճակատագրին ընդառաջ, Երևան, 2001, Արցախյան շարժումը և հայ քաղաքական ու հասարակական ուժերը, «Կրթությունը և գիտությունը Արցախում», 1-2, Երևան, 2004, էջ 119-126, նույնի՝ Մարտնչող Արցախը (1985-2000), գիրք Գ, Ստեփանակերտ, 2007: Առուստամով Ս., Ճշմարտությունը Լեռնային Ղարաբաղի մասին (ռուսերեն լեզվով), Երևան, 1999:
[11] Մելքումյան Ս., Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը, Երևան, 1997, Մկրտչյան Շ., Արցախ, Երևան, 1991, Հակոբջանյան Ա., Արցախյան ազատամարտի ակունքների մոտ, Երևան, 2001., Մկրտչյան Լ., Արցախ-Ղարաբաղը իր անցյալով և ներկայով, Աթենք, 1988, Բեգլարյան Հ., Արցախ-Նամե. Ղարաբաղյան շարժում, գիրք 3-րդ, Ստեփանակերտ, 2006, Ìàíàñÿí Ä., Карабахский конфликт: ракурсы правового подхода, Ереван, 1997, Бабаян Игорь, Воеводский Константин, Карабахский кризис, Санкт-Петербург, 1992, Сахаров А., О Нагорном Карабахе, Ереван, 1996, Золян С., Нагорный Карабах: проблема и конфликт, Ереван, 2002.
[12] Գրիգորյան Գ., Ղարաբաղյան օրագիր (1988-1992), Երևան, 2005, Պետրոսյան Ա., Արթուր Մկրտչեան, Երևան, 2004:

ժեք ունեն: Ս. Չոբանյանի կազմած փաստավավերագրական ժողովածուն ներկայացնում է արցախահայության նկատմամբ Ադրբեջանում նախապես ծրագրված ու իրագործված վանդալիզմի և հակահայկական ուղղվածության տարաբնույթ դեպքերի բազմաթիվ ապացույցներ[1]:

Ադրբեջանահայության ցեղասպանությանը և բռնագաղթին են նվիրված մի շարք գրքեր ու հրապարակումներ[2], որոնցում բացահայտվել են տեղի հայության նկատմամբ Ադրբեջանի իշխանությունների իրագործած բռնություններ, դաժանություններն ու ջարդերը: Արցախյան խնդրին նվիրված բազմաթիվ գրքեր ու ժողովածուներ են հրատարակվել նաև Ադրբեջանում[3]: Դրանց հեղինակները, առանց բացառության, նենգափոխում են պատմական ճշմարտությունը և դեպքերն ու իրադարձությունները ներկայացնում իրենց համար շահեկան կտրվածքով[4]:

Երկրորդ մասի՝ 1991-94 թթ. ազատամարտի ռազմական գործողությունները, պաշտպանության բանակի կազմավորման և անցած մարտական ուղու, պատերազմի առանձին դրվագները մի ամբողջության մեջ առաջին անգամ ներկայացրել է Ս. Հասրաթյանը իր «Գոյամարտը, ԼՂՀ պաշտպանության բանակի մարտական ուղու պատմության համառոտ ուղեցույց» (Ստեփանակերտ, 1998), «Ղարաբաղյան պատերազմ» (Երևան, 2001) և «ՊԲ զորատեսակները, ծառայությունները և առաջին ստորաբաժանումները Ղարաբաղյան պատերազմի գլխավոր ռազմագործողություններում» (Ստեփանակերտ, 2010) աշխատություններում: Վերը թվարկած առաջին երկու աշխատություններում պատերազմը ներկայացված է ընդհանուր գծերով: Խոշոր ռազմական գործողությունները վերլուծության չեն ենթարկվել, դրանց անցկացման անհրաժեշտությունը, պատմական նշանակությունը և նման խնդիրներ դուրս են մնացել հեղինակի ուշադրությունից: Հատկապես բանակի կազմավորման գործընթացը ներկայացված է դրվագներով, իսկ ԼՂՀ ԳԽ նախագահության 1992 թ. փետրվարի 24-ի հրամանագիրը՝ ինքնապաշտպանական ուժերի մասին և Պաշտպանության պետական կոմիտեի նախագահի 1993 թ. նոյեմբերի 10-ի հրամանագիրը՝ ԻՊՈՒ-ն ՊԲ-ի (Պաշտպանության բանակի) վերակազմավորելու մասին, վրիպել են նրա ուշադրությունից: Նրա աշխատություններում չի զանազանվում Արցախյան շարժման քաղաքական փույր պատերազմական փույից, չի ուրվագծվում, թե երբ է սկսվել պատերազմը: Նրա հրատարակած վերջին աշխատության մեջ հանգամանորեն ներկայացված է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության զինված ուժերի անցած մարտական ուղին:

Արցախյան պատերազմի ընթացքի ու Պաշտպանության բանակի կազմավորման, մարտական գործողությունների ու դրանց հետ կապված քաղաքական և դիվանագիտական ձեռնարկումների մասին փաստական հարուստ նյութեր կան Վ. Հարությունյանի վերը նշած «Իրադրությունը Լեռնային Ղարաբաղում» ժամանակագրության 4-րդ և 5-րդ մասերում: Սակայն նրա տեղեկություններ ամբողջական չեն: Առանձին մարտական գործողությունների մասին տեղեկություններ է պարունակում Ռազմիկ Պետրոսյանի հուշերի գիրքը[5], որը զերծ չէ թերություններից ու անճշտություններից, մասնավորապես բացակայում է Մարտակերտի ճակատամարտում մարտական գործողությունների ժամանակագրությունը: Շահումյանի շրջանում ընթացող ռազմական գործողությունների, նրա անկման վերլուծությանն ու Շահեն Մեղրյանի հերոսական գործունեությանն է նվիրված Աշոտ Պետրոսյանի «Մեծն Շահեն» (Երևան, 2011 թ.) գիրքը: Ուշագրավ են նաև Ս. Քամալյանի գրքերը[6], մանավանդ Մարտունու շրջանում ընթացած մարտական գործողությունների և այդ ուղղությամբ ստորաբաժանումների կազմավորման ու մարտական ուղու լուսաբանման տեսակետից: Գանձակում 1988 թ. հայերի ինքնապաշտպանության մասին են ականատես Լ. Մելիք-Շահնազարյանի հուշերը[7]: Փաստական հարուստ նյութեր է պարունակում նրա մյուս ծավալուն աշխատությունը[8], ուրտեղ դիտարկվում են արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարը ճնշելու՝ Ադրբեջանի որդեգրած բոլոր ձևերն ու եղանակները: Հեղինակը Ադրբեջանի ագրեսիայի սկիզբը համարում է ԼՂՀ-ի հռչակումից հետո (1991 թ. սեպտեմբերի 2): Իրականում ԼՂՀ-ի հռչակումը Ադրբեջանի ագրեսիային դիմադրելու կարևորագույն ձեռնարկումներից էր: Հեղինակի ուշադրությունից վրիպել են Գետաշենի, Մարտունաշենի և մյուս հայ-

[1] Чобанян С., Государственный терроризм, Геноцид армян 1988-1991 гг., Ереван, 1992.
[2] Մոսեսովա Ի., Հովնանյան Ա., Բաքվի ջարդերը, Երևան, 1992, Մելիք-Շահնազարյան Լ., Ադրբեջանի ռազմական հանցագործությունները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության խաղաղ բնակչության դեմ, Երևան, 1988., Кокс Керолайн, Айбнер Джон, Этническая чистка продолжается. Вайна в Нагорном Карабахе, Ереван, 1998., Улубабян Г., Золян С., Аршакян А., Сумгаит... Геноцид...Гластность, Ереван, 1989, Вермишева С., Депортация населения армянских сел НКАО и прилегающих районов: апрель-июнь 1991 года, Ереван, 1995, Заключение комитета Верховного Совета РСФСР по правам человека по итогам слушаний, посвещенных конфликтам в ряде районов Азербайджанской республики и республики Армения (конец апреля-мая 1991 года), Ереван, 1992. Геноцид армян в Азербайджане, Степанакерт, 1998. Анексия и депортация, Степанакерт, 1998. Дневник судебного процесса о преступлениях против армянского населения Сумгаита, Степанакерт, 1998.
[3] Хроника НКАО февраль -1988- февраль 1990, Баку, 1990, Конфликт в Нагорном Карабахе, Баку, 1990, К истории образования Нагорно-Карабахской области Азербайджанской ССР 1918-1925, документы и материалы, Баку, 1989, Алиев И., Нагорный Карабах. История, факты, события, Баку, 1989 .
[4] Կազմող Ալվրցյան Հ., Ընդդեմ՝ Ադրբեջանի հայատյաց քաղաքականության, Երևան, 2007, Գալչյան Ռ., Հորինված պատմություն, Ադրբեջան և Հայաստան. կեղծիքներ ու փաստեր, Երևան, 2010, Ադրբեջանի հակահայկական տեղեկատվական համակարգը, Երևան, 2009, Ղահրամանյան Կ., Արցախ. Խեղաթյուրված և անտեսված հարցեր, Երևան, 2013: Կարևոր նշանակություն ունեցավ ԼՂՀ Ազգային Ատլասը, որն իր մեջ ամփոփում է ամբողջությամբ ԼՂՀ պատմությունը (ռուսերեն, հայերեն, անգլերեն լեզուներով, հրատ. 2009 և 2010 թթ.):
[5] Պետրոսյան Ռ., Արցախի պաշտպանության դիրքերում, Երևան, 1997, Գրքի լրամշակված տարբերակը - Արցախ, պատերազմ, զինադադար, Երևան, 2001:
[6] Камалян С., Карабах на пути к бессмертию, Краснодар, 1994, նույնի՝ Ավոն մեր աչքերով, Երևան, 1994:
[7] Мелик-Шахназарян Л., Гандзак неутраченный мир (воспоминания очевидца), Степанакерт, 1996.
[8] Мелик-Шахназарян Л., Военные преступления Азербайджана против мирного населения Нагорно-Карабахской республики. факты и комментарии, Ереван, 1992.

կական բնակավայրերի բռնատեղահանության իսկական պատճառները, սոցիալ-քաղաքական հիմքերը, ներքին խնդիրները:

1991թ. ամռանը տխրահռչակ «Կոլցո» ռազմական գործողության ընթացքում Հադրութի շրջանի սահմանամերձ գյուղերի հայաթափման անմիջական ու թարմ տպավորության տակ ԼՂՀ ԳԽ անդրանիկ նախագահ ընտրված Ա. Մկրտչյանը փորձել է վերհանել ողբերգության պատճառները, ներկայացնել իրադարձությունների ճիշտ պատկերը[1]: ,Կոլցոե ռազմական գործողության մասին է նաև Նվարդ Սողոմոնյանի փաստագրությունը («Կոլցո» I, II, III մասեր, Ստեփանակերտ, 1994-2000թթ.): Նախկին խորհրդային սպա Դ. Բաղդասարյանի հուշերի գիրքը, որը կոչվում է «Դիմակայություն. հուշագրություններ» (Երևան, 1998), ընդգրկում է միայն 1989-92թթ. տեղի ունեցած այն դեպքերն ու գործողությունները, որոնց անմիջական մասնակիցը կամ կազմակերպիչն է եղել հեղինակը: Նա փորձել է ցույց տալ Արցախյան ազատամարտի գլխավոր հերոսի՝ ժողովրդական կամավորական աշխարհազորի դերը Արցախի ու Հայաստանի անվտանգության համար մղված պայքարում: Ռազմաքաղաքական ընդհանրացումներում արտահայտել է իր մարտական փորձից ու աշխարհայացքից բխող անձնական տեսակետներ: Դ. Բաղդասարյանի գրքում առաջին պլան է մղված ինքը՝ հեղինակը, որոշ դեպքերում գերագնահատված է նրա դերակատարությունը:

Ռազմաբժշկական ծառայության ստեղծման, պատերազմում բուժաշխատողների գործունեության ու մարտական ուղու մասին է Վ. Մարությանի գրառումների հիման վրա ստեղծված գիրքը[2]: Հեղինակը լինելով ռազմաբժշկական ծառայության հիմնադիրներից մեկը, ականատեսի քաջատեղյակությամբ ու հավաստի ներկայացնում է ինչպես պաշտպանության բանակի կազմավորման, այնպես էլ պատերազմի առանձին դրվագներն ու մանրամասները: 1988-1995 թթ. Արցախյան ազատամարտում գրականության, մշակույթի, գիտության, սպորտի, զոհված զորձիչների գործունեության մասին է պատմում ռազմական պատմաբան Սասուն Գրիգորյանն իր «Մուսաները չլռեցին քեզ համար Արցախ» գրքի 3-րդ մասում (Երևան, 2011):

Վիրաբույժ-լրագրող Ա. Բունիաթյանի գիրքն[3] ընդգրկում է Արցախյան պատերազմի 1992 թ. ապրիլի 24-ից մինչև հոկտեմբերի 10-ն ընկած ժամանակահատվածը: Հետաքրքիր մանրամասնություններ կամ Մարտակերտի ռազմաճակատում տեղի ունեցած իրադարձություններից: Արձակագիր Կ. Դանիելյանը, դրվագ առ դրվագ ներկայացնելով արցախահայության վեցամյա պայքարի պատկերը, անդրադարձել է նաև ՊԲ կազմավորմանը, հատկապես Ասկերանի և շրջանի ինքնապաշտպանական կազմավորումների մղած մարտական գործողություններին: Ի. Բաբանովը և Կ. Վոյեվոդսկին Արցախի ազատագրական պայքարին նվիրված իրենց աշխատություններում անաչառ են ներկայացրել Արցախում տեղի ունեցող իրադարձությունները, մանավանդ Գետաշենի ողբերգությունը՝ հիմնավորելով, որ խաղաղ բնակչության դեմ բռնությունները գործադրել են ԽՍՀՄ ղեկավարության ցուցումով: Լրագրող Ս. Մարգարյանի կազմած փաստագրական ժողովածուն[4], որտեղ զետեղված է Մարտակերտի շրջանում ծավալված մարտական գործողությունների լուսանկարային և տեղեկատվական քրոնիկոնը, արժևորվում է Արցախյան զոյամարտի մասնակից զորահրամանատարների հուշերով ու իրադարձությունների գնահատականներով:

Ուշագրավ ու արժեքավոր ուսումնասիրություն է Մհեր Հարությունյանի «Արցախյան պատերազմի սկիզբը և Շուշիի ազատագրումը» (Երևան, 2000) աշխատությունը, որտեղ ոչ միայն ներկայացրել է պատերազմի սկզբի ռազմական գործողությունները, այլև Արցախյան պատերազմի գլխավոր դերակատարի՝ պաշտպանության բանակի կազմավորման փուլերն ու մարտական ուղին, ինչպես նաև Շուշիի և Լաչինի ազատագրումն ու դրա նշանակությունը պատերազմի ընդհանուր ելքի վրա: Արցախյան ազատամարտի ռազմական գործողությունների նկարագրությանն է վերաբերվում Փաշա Օհանջանյանի ,Ղարաբաղի ազատագրման պատերազմըե (Երևան, 2000) աշխատությունը: Փաստավավերագրական նյութերի հիման վրա գրված ,Հաղթանակներն ինչպես եղել ենե գրքում (հեղինակներ Հ. Խաչատրյան, Գ. Ղազարյան, Ս. Մարգարյան, Երևան, 2008) արտացոլված է ԼՂՀ պաշտպանության բանակի և նրա հրամանատար ԼՂՀ ազգային հերոս Սամվել Բաբայանի (1991-94 թթ.) մարտական ուղին: Արցախյան ազատամարտի 1988-1994թթ. պատմությունը առանձին գլխով է ներկայացրել պատմաբան Ռ. Թադևոսյանը 2012թ. հրատարակած «Դրվագներ հայոց ռազմական պատմությունից XIX-XX դարեր» աշխատության մեջ:

Մի շարք հեղինակներ հուշամատյաններ, հուշագրեր, արցախյան հերոսներին նվիրված աշխատություններ, գրքույկներ են հրատարակել, որտեղ նկարագրված են մարտական գործողությունները և ազատագրական պայքա-

[1] Մկրտչյան Ա., Ի՞նչ է տեղի ունեցել Հադրութում, Երևան, 1992:
[2] Марутян В., У войны долгий след (Записи военврача), Ереван, 1996.
[3] Բունիաթյան Ա., Արյունոտ օրեր. Մարտակերտ. վավերագրություն, գիրք 1, Երևան, 2000:
[4] Մարգարյան Ս., Մարտակերտը չհայտարարված պատերազմի կիզակետ (փաստագրություն), Ստեփանակերտ, 1999:

ռում զոհված ազատամարտիկների հերոսապատումը[1]: Պատմաբան Հ. Դեմոյանը իր աշխատություններում անդրադարձել է Արցախյան ռազմական գործողություններին և հատկապես 1992 թ. փետրվարի Խոջալուի դեպքերին[2]:

Արցախյան ազատագրական պայքարի և նրա մարտական գործողությունների մասին պաշտպանվել են նաև թեկնածուական և դոկտորական ատենախոսություններ: Դրանցից են Կ. Ղահրամանյանի «Հյուսիսային Արցախ (պատմական քննական վերլուծություն)»՝ պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, (Երևան, 2000), Մ. Հարությունյանի «Արցախյան պատերազմը և պաշտպանության բանակի մարտական ուղին», 1991-1994 թթ.՝ թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր (Երևան, 2001), Ա. Արշակյանի ,Արցախյան գոյապայքարը 1985-1992 թթ.ե. թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր (Երևան, 2003), Մ. Չալյանի «Արցախյան շարժման լուսաբանումը Ամերիկահայ անգլալեզու մամուլում». թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր (Երևան, 2005), Տ. Հակոբյանի ,ԼՂՀ-ի հռչակումը և պետական շինարարության գործընթացը (1991 թ. սեպտեմբեր-1994 թ. մայիս)ե. թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր (Երևան, 2008), Ա. Առստամյանի «Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները ԼՂՀ-ում (1991-2002 թթ.)». թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր (Երևան, 2010), Հայկ Դեմոյանի «Ղարաբաղյան հակամարտությունը և Թուրքիան, պատմահամեմատական վերլուծություն (ռուսերեն) » դոկտորական ատենախոսության սեղմագիր (Երևան, 2012), Վահրամ Բալայանի «Ազատագրության և պետականության համար պայքարի պատմական և գաղափարական դրսևորումները Արցախում (17-րդ դարի երկրորդ կես-2007 թվական)», դոկտորական ատենախոսության սեղմագիր (Երևան 2013), Իսկուհի Ավանեսյանի «Կանանց մասնակցությունը Արցախյան գոյամարտին (1988-1994 թթ.) », թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր (Երևան, 2015) և այլն: Հատկապես արժեքավոր ու ամփոփ ուսումնասիրություն է «Ղարաբաղի ազգային-ազատագրական պատերազմը 1988-1994 թթ.» հանրագիտարանը (Երևան, 2004 թ.), որտեղ ոչ միայն տրված են Արցախյան հերոսամարտի մասնակիցների և հատկապես զոհվածների կենսագրականները, այլև ռազմական գործողությունների ընդհանուր նկարագիրը: Նույնիսկ առանձին դրվագներով ներկայացված է բժիշկների, արվեստագետների, գրողների և այլ ոլորտների մասնագետների մասնակցությունն Արցախյան ազատամարտին: Անշուշտ, աշխատությունն առաջին փորձն է և կարող է օգտակար լինել հետագա ամփոփ ուսումնասիրությունների համար, սակայն այն զերծ չէ թերություններից, հատկապես բացակայում են մարտական գործողությունների ամբողջական ընթացքի նկարագրությունը, զինադադարի հաստատումը, շատ մասնակիցների անունները, չկա շարժման սկզբնավորման ամբողջական պատմությունը և այլն:

Երրորդ խմբի գրականությունը ավելի սակավ է: Արցախյան հարցի միջազգային քննարկումները ներկայացված են ավելի շատ ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարության հաշվետվություններում և ԵԱՀԿ և մյուս միջազգային ատյաններում ու մամուլում: Արցախյան հարցի քննարկումներին արդրադարձել է ՀՀ-ում Ռուսաստանի նախկին դեսպան Վ. Ստուպիշինը[3]: Նա փորձել է վերլուծել իրադարձությունները, քննադատաբար է մոտեցել հակամարտության նկատմամբ Ռուսաստանի քաղաքական որոշ ուժերի, մանավանդ արտաքին գործերի նախարարության սխալ դիրքորոշմանը: Բացահայտել է մի շարք ռազմական գործողությունների քաղաքական-դիվանագիտական աստառը: Ուշագրավ աշխատանք է ներկայացրել Արմեն Այվազյանը: Նա իր «Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը և Հայաստանի ռազմավարական անվտանգությունը» (Երևան, 1998) աշխատության մեջ ներկայացնում է Ղարաբաղյան հակամարտության զարգացման փուլերը և հարցի ուսումնասիրության վիճակը, ներկայացնում է հակամարտության ռազմավարությունը, Ադրբեջանի և Թուրքիայի նկատմամբ Հայաստանի անվստահության պատճառները, ԵԱՀԿ-ի բանակցությունների ընթացքը, Ղարաբաղի և Հայաստանի Հանրապետության անվտանգության միջազգային երաշխիքները՝ ԵԱՀԿ-ի ծրագրի լույսով, փոխզիջումային հնարավոր տարբերակները և այլն:

Հարցի քննարկումների ներկայացման տեսակետից կարևոր նշանակություն ունեցավ «Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի կարգավորման ուղիները խորհրդարանական լսումներ, 29-30 մայիսի 2005 թ.» (ՀՀ Ազգային ժողով, Երևան, 2006) հոդվածների ժողովածուի հրատարակումը: Այս հոդվածներում արտացոլված են ԼՂՀ հարցի քննարկումներն ու դրանց լուծման ուղիները: Արժեքավոր աշխատություն է նաև փիլիսոփա Ա. Մանասյանի «Ղարաբաղյան ազատամարտը հայոց քաղաքական գիտակցության հայելում» (Երևան, 2003) հոդվածների ժողովածուն: Այստեղ հեղինակը ներկայացրել է Արցախյան հարցի միջազգայնացման ուղղությամբ կատարված աշխատանքները, նաև հարցի քննարկումները միջազգային ատյաններում և դրա լուծման օրինական ձևերը: Այդ հարցե-

[1] Ղարիբյան Գ., Արթուրը: Արծվի թռիչք էր նա, Երևան, 1999, Արշակյան Ա., Մահ չիմացյալ՝ մահ, մահ իմացյալ՝ անմահություն, Երևան, 1993, Աբրահամյան Հ., Մկրտչյան Շ., Արցախի համար զոհված դիզակցիներ, Երևան, 2000, Առուստամյան Գ., Իմ սերը քեզ հետ է, ողջեր և նահատակներ, Երևան, 1998, Մարտիկյան Գ., Ապրելու բանաձև, գիրք 1-6, Երևան, 2012, 2013, նույնի՝ Սա Հայաստանն է, և վերջ. Լեոնիդ Ազգալդյան, Երևան, 2012, Նանագուլյան Ս., Արծիվները բարձունք են տենչում, գիրք Ա, Բ, Գ, Երևան, 1992, 1993, նույնի՝ Շահեն, Երևան, 1993, Եսայան Է., Բույլ նահատակաց, Երևան, 1996, Մուսայելյան Բ., Հանուն Արցախի և հայրենի Մարտունու, Ստեփանակերտ, 1998, Առաքելյան Վ., Ազիզյան Գ., Նրանք փառքով անմահացան, Երևան, 1996., Աթայան Ի., Ընդմիշտ քեզ հետ, Ստեփանակերտ, 1995, Միրզոյան Վ., Սարգսաշեն, Ստեփանակերտ, 1997, Բաժին N 9-12, Պեյրութ, 1993, N 1-6, Պեյրույթ, 1996, Սահակյան Ռ., Արծվապաշտ երկիր, Փաստագեղարվեստական, Երևան, 2004, 2011, Երևանի պետական համալսարանը Արցախյան գոյապայքարում, կազմեց Ժ. Մանուկյանը, Երևան, 2011, Հակոբյան Թ., Կանաչ ու սև, Արցախյան օրագիր, Երևան-Ստեփանակերտ, 2000-2008:

[2] Демоян Г., Мелик-Шахназарян Л., Ходжалинское дело: Особая папка, Ереван, 2003. Демоян Г., Карабахская драма: Скрытые действия, Ереван, 2003. Demoyan H., Melik-Shahnazaryan L., The KHOJALU CASE: A SPECIAL DOOSSIER, Yerevan, 2004, Этническая принадлежность в политическом и общественном дискурсе современного Азербайджана, по примеру антиармянских материалов, Ереван, 2004, …prepared by Hayk Demoyan, Yerevan, 2004.

[3] Ступишин В., Карабахский конфликт, 1992-1994, Москва, 1998.

ին անդրադարձել է նաև պատմաբան Է. Մինասյանը իր մի շարք հոդվածներում՝ «Կրթությունը և գիտությունը Արցախում» (հ. 5, 6 …, էջ 120-125) և «Պատմություն և կրթություն» (հ. 1-2, 2005 թ., էջ 168-178) և այլն:

Չորրորդ մասի վերաբերյալ նույնպես գրականությունը սակավաթիվ է, չնայած գրվում են նոր գրքեր ու հոդվածներ, բայց մի ամբողջական աշխատություն այս ուղղությամբ դեռևս չկա: Լևոն Մելիք-Շահնազարյանը իր վերը նշված աշխատություններում անդրադարձել է ԼՂՀ-ի ներքին և արտաքին քաղաքականության հարցերին, հատկապես 1991-96 թվականների ժամանակահատվածում:

Արցախի ներքին կյանքի հարցերի վերլուծությանն է վերաբերում «Լեռնային Ղարաբաղի մշակութային և հոգևոր ժառանգությունը» (Երևան, 1998) աշխատությունը, որտեղ ներկայացված են ԼՂՀ-ի արդի մշակութային արժեքները: Հ. Աբրահամյանն ու Վ. Բալայանը իրենց վերը նշված աշխատություններում առանձին գլուխներ են նվիրել Արցախի 1991-2000 թթ. պատմությանը: Հ. Աբրահամյանի առանձին աշխատությամբ ներկայացրել է ԼՂՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը անկախության տարիներին: ԼՂՀ-ի ներքին քաղաքականությանն է անդրադարձել պրոֆ. Է. Մինասյանը ‚ԼՂՀ սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական վիճակը անկախության տարիներին՝ 1991-2008 թթ.ե հոդվածում (‚Լրատուե, գիտական հոդվածների ժողովածու, Մ. Մաշտոց համալսարան, Ստեփանակերտ, 1(8), 2010, էջ 3-19: Ա. Դաբաղյանի և Մ. Գաբրիելյանի «Շուշին 1992-2002 թթ. և հայերի վերադարձը ազատագրված քաղաք» (ազգագրական ակնարկ, Երևան, 2004) աշխատությունում արժեքավոր փաստագրական նյութեր են ամփոփված վերջին տասնամյակում քաղաք վերադարձող հայ բնակչության ժողովրդագրական կազմի վերաբերյալ: Այստեղ շարադրված են Շուշիի բնակչության կենսապահովման համակարգի, հասարակական հարաբերությունների, քաղաքական մշակույթի ձևավորման ընթացքի հիմնական առանձնահատկությունները: Բազմաթիվ հոդվածներ են հրատարակվել Հայաստանի Հանրապետության ու Լեռնային Ղարաբաղի մամուլում և ամսագրերում, որոնք վերաբերում են ավելի շատ ԼՂՀ-ի ներքին կյանքի, սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների վերլուծությանը: Սակայն դեռևս չի ստեղծվել մի ամբողջական աշխատություն ԼՂՀ-ի անկախ պետության ստեղծման ու կայացման մասին, որն ընդգրկի մինչև մեր օրերը: Թերևս Վ.Բալայանի վերոնշյալ մենագրությունը և Տարոն Հակոբյանի «ԼՂՀ հռչակումը և պետական շինարարության գործընթացը (1991-1994 թթ.)» (Երևան, 2011) աշխատությունը մասամբ լրացնում են այս ասպարեզում եղած բացը: Տ. Հակոբյանի մենագրությունում վերլուծվում է Լեռնային Ղարաբաղի անկախ հանրապետության հռչակման և պետականության կայացման առաջին տարիների դժվարին գործընթացը, որը տեղի էր ունենում Արցախի դեմ Ադրբեջանի սանձազերծած պատերազմի պայմաններում: Այս ուղղությամբ կատարված աշխատանքներից կարելի է առանձնացնել Է. Մինասյանի «Հայաստանի երրորդ հանրապետության պատմությունը», Երևան, 2013 մեծածավալ աշխատությունը, որտեղ առանձին գլխով (300 մեքենագիր էջ) ներկայացված է Արցախյան ազատամարտը և անկախ պետականության հռչակման ու կայացման գործընթացը: Այս առումով միանգամայն արժեքավոր ուսումնասիրություն է Մոսկվայում ռուսերեն լեզվով լույս տեսած Ալլա Տեր-Սարգսյանի «Լեռնային Ղարաբաղի հայերը». (պատմություն, մշակույթ և ավանդույթներ) մեծածավալ աշխատությունը[1]: Աշխատությունում հեղինակին հաջողվել է ներկայացնել արցախի ամբողջական պատմությունը՝ ներառյալ 21-րդ դարի սկզբի առաջին տասնամյակի իրադարձությունները, անկախ պետականության կայացման ու զարգացման նոր փուլը: Այն գրվել է պատմաազգագրական հետազոտության արդյունքների հիման վրա, որը իրականացվել է 2010-2012 թթ. Ռուսական հումանիտար ֆոնդի ֆինանսավորմամբ:

ՀՀ-ում որոշակի աշխատանք է տարվել նաև ադրբեջանական կեղծարարության դեմ պայքարում: Այդ ուղղությամբ կարևոր նշանակություն ունեցավ «Պատմություն և մշակույթ. ընդդեմ կեղծիքի և ոտնձգության» հանրապետական գիտաժողովը, որի նյութերը հրատարակվեցին հայերեն և ռուսերեն լեզվով 2011 թ.: Նրանում ընդգրկված հոդվածները պատասխան են ադրբեջանական ամեն տեսակի կեղծարարության: Ադրբեջանական պետական մակարդակի բարձրացված կեղծարարությունը արժանի հակահարված ստացավ հայ պատմաբաններ ՀՀԳԱԱ թղթակից անդամներ Բ. Հարությունյանի, Ա. Մելքոնյանի, պ.գ.թ. Ա. Շահնազարյանի, պրոֆեսորներ Է. Մինասյանի, Է. Դանիելյանի և այլոց կողմից[2]:

Նկատի ունենալով Արցախյան ազատամարտի նորագույն շրջանի (1991-2016 թթ.) պատմության ողջ կարևորությունն ու ազգային-հայրենասիրական, գիտական և քաղաքական նշանակությունը՝ կարծում ենք, որ.

Առաջին. Առաջիկայում այդ պատմությունը պետք է իրականացնել կոմպլեքս եղանակով՝ ներգրավելով դրա մեջ ոչ միայն ՀՀ ԳԱԱ պատմության, արևելագիտության ինստիտուտները, այլև ԵՊՀ պատմության, միջազգային հարաբերությունների և արևելագիտության ֆակուլտետները, ինչպես նաև ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարությունը:

---

[1] Տե՛ Տեր-Սարգիսյանց Ա. Ե., Армяне Нагорного Карабаха, История, Культура, Традиции, М.2015.

[2] Տե՛ս Հարությունյան Բ., «Ադրբեջանի նախագահի աշխատակազմի ղեկավար Ռ. Մեհթիևի «Գորիս, 2010. աբսուրդի թատրոնի տարեշրջանը». գիտաքաղաքական ամսագրությունը «Վեմ», 2010 հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, թիվ 4(32), էջ 24-58)», «Այսպես կոչված Աղվանքի էթնիկ և քաղաքական պատմության մի քանի հարցեր», մաս առաջին, «Վեմ», ապրիլ-հունիս 2011, թիվ 2(34), էջ 30-65), նույնի մաս երկրորդ, «Վեմ», 2011 հուլիս-սեպտեմբեր, թիվ 3(35), էջ 34-74), Շահնազարյան Ա., Մարտահրավեր գիտությանը. Ռ. Մեհթիևի «Գլուխգործոցի մասին», «Վեմ», 2011, թիվ 2 (34) էջ 164-184), Մինասյան Է., Արցախյան շարժման և ԼՂՀ պատմության կեղծարարությունն ու նենգափոխումը ադրբեջանական դասագրքերում, Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2011, էջ 319-333, Մելքոնյան Ա., պատմության կեղծարարության թուրք-ադրբեջանական պատմագրության մեթոդաբանական հիմքը, «Պատմություն և մշակույթ, ընդդեմ կեղծիքի և ոտնձգության», հանրապետական գիտաժողովի հիմնադրույթներ, Երևան, 2011, էջ 11-13, Դանիելյան Է., Արցախյան հաղթանակի գաղափարական նշանակությունը տեղեկատվական պատերազմում՝ ընդդեմ թուրք-ադրբեջանական կեղծարարության, «Պատմություն և մշակույթ, ընդդեմ կեղծիքի և ոտնձգության», հանրապետական գիտաժողովի հիմնադրույթներ, Երևան, 2011, էջ 32-34:

Երկրորդ. Ցավոք, անկախ Հայաստանի Հանրապետությունում 25 տարիների ընթացքում չստեղծվեցին ազգային անվտանգության բնագավառը ուսումնասիրող պատշաճ գիտական որակավորում ունեցող վերլուծական կենտրոններ՝ իրենց համապատասխան կադրերով, թեև ի սկզբանե պարզ էր, որ դարաբաղյան հակամարտությունը սերտորեն առնչվում է համաշխարհային բաղմաբնույթ զարգացումներին, որոնք անհրաժեշտ է ժամանակին և արագ վերլուծել: Ուստի խիստ անհրաժեշտ է նման կենտրոնների ստեղծումն ու համապատասխան կադրերով դրանց ապահովումը: Դրանք կարելի է ստեղծել նաև բուհերում՝ կոնկրետ և հրատապ ծագած խնդիրները քննարկելու և վերլուծելու համար:

Երրորդ. Անհրաժեշտ է, Հայաստանի կառավարությունը կամ արտաքին գործերի նախարարությունը ստեղծի ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոն, որը կմշակի ռազմավարական հեռանկարային գործողությունների ծրագրեր ոչ միայն ՀՀ անվտանգության ապահովման համար, այլև Արցախյան հակամարտության ընթացքն ու կարգավորման հնարավորությունները մասնագիտական համակարգված վերլուծության ենթարկելու, կոնկրետ ու պրակտիկ առաջարկներ անելու նպատակով:

Չորրորդ. Ուսումնասիրությունների արդյունավետությունը էապես կարելի է բարձրացնել գիտական համագործակցություն հաստատելով նշված հարցերով զբաղվող արտասահմանյան գիտնականների և մասնավորապես սփյուռքահայ պատմաբանների, արևելագետների ու միջազգայնագետների հետ:

Հինգերորդ. Հարկավոր է ընդգծել, որ արցախի ազատագրական պայքարի՝ 1991-2016 թթ. պատմության ուսումնասիրության կարևորությունը, ստեղծել համակարգող մի մարմին՝ ընդգրկելով նրա մեջ հիշյալ հարցերով զբաղվող բոլոր կազմակերպությունների ներկայացուցիչներին. դա հնարավորություն կտա խելամտորեն օգտագործել հանրապետության գիտական ներուժը:

Վերցերորդ. Սոցիոլոգիական հարցումներով ու անձնական դիտարկումներով կարելի է վերլուծել ու քննարկել ԼՂՀ-ի սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական կյանքի տարբեր ոլորտների գործընթացները և անել համապատասխան առաջարկներ:

Գրականության ցանկ

1. Շահնազարյան Ա., Մարտահրավեր գիտությանը. Ռ. Մեհթիևի ,Գլուխգործոցի մասինե, ,Վեմե, 2011, թիվ 2 (34) էջ 164-184)
2. Մինասյան Է., Արցախյան շարժման և ԼՂՀ պատմության կեղծարարությունն ու նենգափոխումը ադրբեջանական դասագրքերում, Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2011
3. Մելքոնյան Ա., պատմության կեղծարարության թուրք-ադրբեջանական պատմագրության մեթոդաբանական հիմքը, ,Պատմություն և մշակույթ, ընդդեմ կեղծիքի և ոտնձգությանե, հանրապետական գիտաժողովի հիմնադրույթներ, Երևան, 2011,
4. Դանիելյան Է., Արցախյան հաղթանակի գաղափարական նշանակությունը տեղեկատվական պատերազմում՝ ընդդեմ թուրք-ադրբեջանական կեղծարարության, ,Պատմություն և մշակույթ, ընդդեմ կեղծիքի և ոտնձգությանե, հանրապետական գիտաժողովի հիմնադրույթներ, Երևան, 2011
5. Բունիաթյան Ա., Արյունոտ օրեր. Մարտակերտ. վավերագրություն, գիրք 1, Երևան, 2000
6. Մարգարյան Ս., Մարտակերտը չհայտարարված պատերազմի կիզակետ (փաստագրություն), Ստեփանակերտ, 1999
7. Ղարիբյան Գ., Արթուրը: Արծվի թռիչք էր նա, Երևան, 1999
8. Արշակյան Ա., Մահ չիմացյալ՝ մահ, մահ իմացյալ՝ անմահություն, Երևան, 1993
9. Աբրահամյան Հ., Մկրտչյան Շ., Արցախի համար զոհված դիզակցիներ, Երևան, 2000
10. Առուստամյան Գ., Իմ սերը քեզ հետ է, ողջեր և նահատակներ, Երևան, 1998,
11. Մարտիկյան Գ., Ապրելու բանաձև, գիրք 1-6, Երևան, 2012, 2013
12. նույնի՝ Սա Հայաստանն է, և վերջ. Լեոնիդ Ազգալդյան, Երևան, 2012,
13. Նանագուլյան Ս., Արծիվները բարձունք են տենչում, գիրք Ա, Բ, Գ, Երևան, 1992, 1993
14. նույնի՝ Շահեն, Երևան, 1993, Եսայան Է., Բույլ նահատակաց, Երևան, 1996
15. Մուսայելյան Բ., Հանուն Արցախի և հայրենի Մարտունու, Ստեփանակերտ, 1998
16. Առաքելյան Վ., Ազիզյան Գ., Նրանք փառքով անմահացան, Երևան, 1996
17. Աթայան Ի., Ընդմիշտ քեզ հետ, Ստեփանակերտ, 1995
18. Միրզոյան Վ., Սարգսաշեն, Ստեփանակերտ, 1997, Բաժին N 9-12, Պեյրութ, 1993, N 1-6, Պեյրույթ, 1996
19. Սահակյան Ռ., Արծվապաշտ երկիր, Փաստագեղարվեստական, Երևան, 2004, 2011
20. Երևանի պետական համալսարանը Արցախյան գոյապայքարում, կազմեց Ժ. Մանուկյանը, Երևան, 2011
21. Հակոբյան Թ., Կանաչ ու սև, Արցախյան օրագիր, Երևան-Ստեփանակերտ, 2000-2008
22. Մկրտչյան Ա., Ի՞նչ է տեղի ունեցել Հադրութում, Երևան, 1992
23. Ալվրցյան Հ., Ընդդեմ՝ Ադրբեջանի հայատյաց քաղաքականության, Երևան, 2007
24. Գալչյան Ռ., Հորինված պատմություն, Ադրբեջան և Հայաստան. կեղծիքներ ու փաստեր, Երևան, 2010
25. Ադրբեջանի հակահայկական տեղեկատվական համակարգը, Երևան, 2009
26. Ղահրամանյան Կ., Արցախ. Խեղաթյուրված և անտեսված հարցեր, Երևան, 2013
27. ԼՂՀ Ազգային Ատլասը, (ռուսերեն, հայերեն, անգլերեն լեզուներով, հրատ. 2009 և 2010 թթ.)
28. Պետրոսյան Ռ., Արցախի պաշտպանության դիրքերում, Երևան, 1997
29. Բալայան Վ., Արցախի պատմությունը, Երևան, 2002, լրամշակված տարբերակը, Երևան, 2011
30. Աբրահամյան Հ., Արցախյան գոյամարտ, Երևան, 1991, նույնի, Երբ հայրենիքը վտանգի մեջ է, Երևան, 1997, նույնի, Ճակատագրին ընդառաջ, Երևան, 2001, Արցախյան շարժումը և հայ քաղաքական ու հասարակական ուժերը, ,Կրթությունը և գիտությունը Արցախումե, 1-2, Երևան, 2004, նույնի, Մարտնչող Արցախը (1985-2000), գիրք Գ, Ստեփանակերտ, 2007
31. Առուստամով Ս., Ճշմարտությունը Լեռնային Ղարաբաղի մասին (ռուսերեն լեզվով), Երևան, 1999
32. Մելքումյան Ս., Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը, Երևան, 1997
33. Մկրտչյան Շ., Արցախ, Երևան, 1991
34. Հակոբջանյան Ա., Արցախյան ազատամարտի ակունքների մոտ, Երևան, 2001
35. Մկրտչյան Լ., Արցախ-Ղարաբաղը իր անցյալով և ներկայով, Աթենք, 1988

36. Բեգլարյան Հ., Արցախ-Նամե. Ղարաբաղյան շարժում, գիրք 3-րդ, Ստեփանակերտ, 2006
37. Գրիգորյան Գ., Ղարաբաղյան օրագիր (1988-1992), Երևան, 2005
38. Պետրոսյան Ա., Արթուր Մկրտչեան, Երևան, 2004
39. Մոսեսովա Ի., Հովնանյան Ա., Բաքվի ջարդերը, Երևան, 1992
40. Մելիք-Շահնազարյան Լ., Ադրբեջանի ռազմական հանցագործությունները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության խաղաղ բնակչության դեմ, Երևան, 1988
41. Բալայան Զ., Դժոխք և դրախտ, Երևան, 1995
42. նույնի՝ Բժիշկ Մարությանը և նրա ,Պատերազմի հետքը երկար է մնումե, Երևան, 1999
43. Կարապետյան Բ., Եվ նրա շուրջ, Երևան, 1990, նույնի՝ Անգլուհու արցախյան ողիսականը, Երևան, 1994
44. Բարսեղով Յու., Ինքնորոշման իրավունքը ազգամիջյան պրոբլեմների դեմոկրատական լուծման հիմքն է, Երևան, 1990
45. Խոջաբեկյան Վ., Արցախը փորձության ժամին, Երևան, 1991
46. Ազիզբեկյան Ռ., Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն. Համառոտ ակնարկ, Երևան, 1992
47. Ղահրամանյան Կ., Հյուսիսային Արցախ, գոյության պայքար, գիրք Բ, Երևան, 1993
48. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն (1991 թ. օգոստոս-1992 թ. հունվար) փաստաթղթեր, կազմող՝ պատմ. գիտությունների դոկտոր Հրանտ Աբրահամյան, Երևան, 2011
49. Հայության պայքարը ԼՂԻՄ-ը Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու համար (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), կազմողներ Կ. Խաչատրյան, Հ. Աբրահամյան, Երևան, 2011
50. Թովմասյան Վ., Աթաջանյան Վ., Ներսիսյան Յու., Ղարաբաղյան հարց, Ստեփանակերտ, 1991
51. Մեղադրվում են, Երևան 1989
52. Հարությունյան Բ., ,Ադրբեջանի նախագահի աշխատակազմի ղեկավար Ռ. Մեհթիևի ,Գորիս, 2010. աբսուրդի թատրոնի տարեշրջանը. գիտաքաղաքական ուսումնասիրությունը ,Վեմե, 2010 հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, թիվ 4(32), էջ 24-58)ե, ,Այսպես կոչված Աղվանքի էթնիկ և քաղաքական պատմության մի քանի հարցերե, մաս առաջին, ,Վեմե, ապրիլ-հունիս 2011, թիվ 2(34), էջ 30-65), նույնի մաս երկրորդ, ,Վեմե, 2011 հուլիս-սեպտեմբեր, թիվ 3(35), էջ 34-74),
53. Ступишин В., Карабахский конфликт, 1992-1994, Москва, 1998
54. Демоян Г., Мелик-Шахназарян Л., Ходжалинское дело: Особая папка, Ереван, 2003
55. Демоян Г., Карабахская драма: Скрытые действия, Ереван, 2003
56. Этническая принадлежность в политическом и общественном дискурсе современного Азербайджана, по примеру антиармянских материалов, Ереван, 2004, …prepared by Hayk Demoyan, Yerevan, 2004
57. Камалян С., Карабах на пути к бессмертию, Краснодар, 1994
58. Мелик-Шахназарян Л., Гандзак неутраченный мир (воспоминания очевидца), Степанакерт, 1996
59. Мелик-Шахназарян Л., Военные преступления Азербайджана против мирного населения Нагорно-Карабахской республики. факты и комментарии, Ереван, 1992
60. Марутян В., У войны долгий след (Записи военврача), Ереван, 1996
61. Хроника НКАО февраль -1988- февраль 1990, Баку, 1990
62. Конфликт в Нагорном Карабахе, Баку, 1990
63. К истории образования Нагорно-Карабахской области Азербайджанской ССР 1918-1925, документы и материалы, Баку, 1989,
64. Алиев И., Нагорный Карабах. История, факты, события, Баку, 1989
65. Барсегян Х., Истина дороже. К проблеме Нагорного Карабаха-Арцаха, Ереван, 1992
66. Ը., Карабахский конфликт: ракурсы правового подхода, Ереван, 1997
67. Бабаян Игорь, Воеводский Константин, Карабахский кризис, Санкт-Петербург, 1992
68. Сахаров А., О Нагорном Карабахе, Ереван, 1996, Золян С., Нагорный Карабах: проблема и конфликт, Ереван, 2002
Чобанян С., Государственный терроризм, Геноцид армян 1988-1991 гг., Ереван, 1992.
69. Кокс Керолайн, Айбнер Джон, Этническая чистка продолжается. Вайна в Нагорном Карабахе, Ереван, 1998
70. Улубабян Г., Золян С., Аршакян А., Сумгаит... Геноцид...Гластность, Ереван, 1989
71. Вермишева С., Депортация населения армянских сел НКАО и прилегающих районов: апрель-июнь 1991 года, Ереван, 1995
72. Заключение комитета Верховного Совета РСФСР по правам человека по итогам слушаний, посвещенных конфликтам в ряде районов Азербайджанской республики и республики Армения (конец апреля-мая 1991 года), Ереван, 1992
73. Геноцид армян в Азербайджане, Степанакерт, 1998
74. Анексия и депортация, Степанакерт, 1998
75. Дневник судебного процесса о преступлениях против армянского населения Сумгаита, Степанакерт, 1998
76. Барсегов Ю. Народ Нагорного Карабаха-субЪект права на самоопределение, Москва, 1993
77. Григорян В., Армения 1988-1989, Ереван, 1999
Авакян Г., Нагорный Карабах. Ответ фальсификаторам, Ереван, 1991
78. Нагорный Карабах в девятой пятилетке, Степанакерт, 1976
79. Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1984 году, Баку, 1985
80. Арцах-Карабах, библография на русском языке (1988-2010 гг.), Составители Симонян А., Бабаян Э., Ереван, 2011
81. Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Нагорный Карабах, весна-осень 1990
82. Документы и материалы, Ереван, 1990, Статус Нагорного Карабаха в политико-правовых документах и материалах, Ереван, 1995
83. Азербайджанская аргументация и ее опровержение, Ереван, 1989
84. Нагорный Карабах и вокруг него. Глазами независимых наблюдателей, Ереван, 1991
85. Чальян М., Освещение Арцахского движения в армянской англоязычной прессе США (февраль 1988-август 1990 гг.), Ереван, 2006,
86. Составитель Агабабян А.С., Всесоюзные газеты о проблеме Нагорного Карабаха, библиография на русском языке (1988-1991 гг.), Ереван, 2010.
87. Нагорный Карабах. Историческая справка, Ереван, 1988.
88. Арутюнян В. Б., События в Нагорном Карабахе, ч. 1-6, Ереван, 1990-1997.
89. Тер-Саркисянц А. Е., Армяне Нагорного Карабаха, История, Культура, Традиции, Москва, 2015
90. Demoyan H., Melik-Shahnazaryan L., The KHOJALU CASE: A SPECIAL DOOSSIER, Yerevan, 2004